

Літературна бабуся

Клим Поліщук

(Мої спогади про Ганну Барвінок)

Це так, наче дивний сон мого далекого дитинства. Того важкого бідняцького дитинства, що може зрозуміти лише той, хто сам був беззахисною мужицькою дитиною-сиротою.

Скорбна мати моя билась, як риба об лід, щоб так-сяк прохарчувати п'ятеро малих дітей, і мені, як старшенькому, не було коли "байдики бити". Не було коли, де і як вчитися. Отже, мавши 17 літ, самотужки "гриз граніт науки", самотньо марив далекими великими містами і потай писав свої вірші:

*Моя доля, як билінка в полі,
Моє серце — брунька молода.
Як же, мамо, не бажати волі,
Коли в душу в "їлася біда?*

Так же, потай, читав свої вірші попівні Наташі, коли за 20 коп. денно ходив чистити доріжки в саду попа. Треба сказати правду, що піп Микола Гловинський не завжди був такий скупий й іноді давав ще трохи сухарів або навіть цілу паляницю. Тоді в нашій бідолашній хаті було щось подібне до свята, і мати вже не тільки що не забороняла мені палити каганця до самих третіх півнів, але й навіть сама слухала, як я читав Гоголевого "Тараса Бульбу", що попівна дала прочитати.

Восени 1908 року, коли вже на городах вирубали навіть капусту й повикопували буряки, піп був настільки ласкавий, що дозволив мені зібрати сухе картоплиння на його городі, але з умовою—не гаятися. Чи треба згадувати про те, як я заливався потом, двигаючи на своїх кволих плечах тяжкі в'язки картоплиння, яким можна було не тільки що обкласти на зиму цілу хату, але й навіть цілий місяць палити! Отже, двигаючи це картоплиння, забувся за все на світі й не звертав ніякої уваги на довгі нитки бабиного літа, що дивним мереживом снувалося навколо.

Раптом переді мною стала Наташа. Примхливо стягаючи з плеча білу нитку бабиного літа, сказала:

—А там у волості,— казав папа,— вам якісь листи є.

Сказала і пішла собі, а я так і завмер.

"Знову біда",— подумав про себе, зразу згадавши минулий 1907 рік, коли не відомий мені приятель умістив у газеті "Волинь" одного вірша і заклик до читачів "подать руку помощи" мені. Заклик цей знайшов був теплий відгук не тільки серед одних читачів "Волині", але й київської "Громадської думки", полтавського "Рідного краю" й петербурзького "Украинского вестника", які щедро почали мене обдаровувати книгами.

Пригадую, що серед цих моїх добродійців були якісь лубенські студенти брати Ковалевські, Борис Грінченко, проф. Володимир Науменко, голова петербурзької

Громади д-р Юхим Гребенюк (автор забутої тепер книжки "Татові казочки як бабуса розказувала"), відомий російський письменник-популяризатор Ніколай Рубакін, Єронім Ясинський і, навіть, якась графиня Ольга Ігнат'єва. Остання прислала мені збірки творів А. Толстого і Л. Толстого, які були в розкішній перкалевій оправі, тисненій золотом, та ще й з лагідними надписами: "Талантливому сину крест'янина" і т. п. Оці, власне, книжки причинилися до того, що мене в першу чергу зненавидів волосний старшина Дем'ян Мар— чишин, а потім всі інші місцеві глитаї.

Нарешті посипалися доноси до поліції, і коли тільки про це довідався піп, то зараз же порадив матері ті всі книжки спалити, що вона й зробила. Це було найважче в моєму житті видовище, коли я, заляканий усіма, крізь сльози дивився в розпалену—"як на хліб"—піч, де повільно згорали дорогі дарунки не відомих мені добродитців.

Крім книг, були ще й листи, але їх забирав собі волосний старшина або писар, а я міг тільки радіти, коли мене не чіпали...

— Ну, тепер уже не піддамся! — голосно сказав сам до себе і, завдавши на плечі в'язку картоплиння, швидко подався додому. Кинувши в'язку коло хати й не кажучи матері ні одного слова, хутко побіг до волості.

Коло стола, де звичайно розбирали привезену з Янушполя (найближчої поштової філії) кореспонденцію, товкся гурток місцевої (краснопільської) інтелігенції і голосно реготався чогось.

— Співи крізь сльози! Ха-ха-ха!— гукав писар, тримаючи в руках якусь книжку.

Побачивши мене, уд ніяково замовкли, лише один "монопольщик" все ще не вгавав і сміявся, аж заходився: "Ха-ха-ха! Співи! Ха-ха-ха!"

Аж ось писар метнувся. Швидко засунув книжку в пакунок інших книжок, схопив ще пару листів і, подаючи те все мені, вирік:

— Ну, поблагодарите отца Николая, что отдаю Вам вот эту дрянть.

Я мовчки схопив таємничий пакунок і тільки аж вдома розгорнув його. Це було дві бандеролі й два листи. Одна бандероля і лист були від відомого вже мені д-ра Ю. Гребенюка, а друга бандероля і лист—від невідомого Ілька Петровича Лубенського з міста Борзни.

Моя добра (але пригноблена злиднями) мати, побачивши у мене пакунок книжок, злякалася. "Невже знов понасилали отого лиха?" — спиталася. "Ні, це так собі",—збентежено озвався я, боячись, щоб вона не вжила якихось заходів, як це вже було раз. Заховавши листа в кишеню "спінжака", швидко переглянув надіслані книги.

Годі згадати тепер, що там було, але серед інших книжок, що їх прислав тоді мені Ілько Дуб'янський, особливу увагу звернули на себе "Восени—літо" Ганни Барвінок та "Співи крізь сльози" Віктора Забіли.

Остання зацікавила мене, очевидно, тому, що з неї так сміялися наші "інтелігенти". Одначе прочитавши декілька сторінок, я зразу ж зрозумів, що це зовсім не смішна книга; а така поезія, як "Не щебечи, соловейку", витиснула з моїх очей цілком несподівану сльозу, і я ще тоді збагнув, чому саме вона стала народною піснею.

—Ну, ну... читай уже,—лагідно промовила мати, побачивши на очах моїх сльози.

— Тут ще й листи є...— сказав я, беручись за кишеню.

Листи були такі, що заховати їх зміст від матері ніяк не міг. Буйна радість, що охопила мене з самого початку Гребенюкового листа, вимагала того, щоб я конче поділився нею з кимсь таким близьким, дорогим, хто зрозумів би мене й радів би разом зі мною. Гребенюк, як голова петербурзької Громади, пропонував мені, що коли я хочу вчитися, то можу негайно їхати до Петербурга, причому повідомляв, що одночасно з листом надсилає мені "на дорогу" 15 крб. грошей.

Нарешті мої мрії вчитися малярства, до якого я прагнув, могли здійснитися. Нарешті я вже не буду малювати для містечкових крамниць барвистих вивісок із срібними оселедцями та золотою таранею, чим я заробляв собі стільки, скільки й чищенням доріжок у попівським саду. Нарешті я зможу вчитися й вивчитись на великого (обов'язково!) артиста-маляра й зможу дати життя всім тим казкам та переказам, що чув їх від матері своєї, зможу змалювати й цілому світу показати нашу тяжку біду селянську, наше життя злиденне, біду й горе всієї України... Пригадую, що саме тоді я був під величезним враженням польського художника Гротієра, особливо його циклу картин "Polonia".

Марив щось подібне створити про Україну й намагався його творити ще в перших своїх літературних спробах. Образ матері мав стати (він і став) центральною постаттю в усій праці.

Невідомий Ілько Дуб'янський писав, що надсилає мені з дорученням Олександри Михайлівни Куліш (Ганни Барвінок) декілька книжок "для першого знайомства", і пропонував мені приїхати до нього в Борзну, де він сам допоможе мені вчитися малювати.

Так, вислухавши листи, мати потурбувалася одначе:

— Як же це ти собі думаєш? Справді покинеш нас тут і підеш у світ за очі?

— Піду, мамо... Піду дечого навчуся, а тоді й вам краще буде.

Мої думи й мрії, що я їх уперше голосно висловив того вечора, захопили й матір. Утираючи на виснаженому обличчі сльози, мати всміхалася радісною усмішкою й лагідно вмовляла:

— А може б ти, Климе, зробив так, як батюшка якось радив? Пішов би ти краще в Почаєвську лавру. Побув би там рік-два, та й дяком став би... А так... хто його знає, що може бути?

— Ні, мамо,— сміявся вже я. — Ні дяком, ні попом я не буду, а буду чимось зовсім іншим... цілком іншим.

— Хай уже!..— зітхнула мати, беручись за кужеля.

Я ж прилаштувався біля каганця й почав читати "Восени — літо". Читаючи, уявляв собі автора—який він. Правда, я вже до того часу знав про Ганну Барвінок з передмови Бориса Грінчен— ка до її книги "Оповідання з народних уст", але це було перше моє знайомство з нею. Вона цікавилась мною, і цього було досить. Ні, тепер уже я не дозволю спалити своїх книг, як мені спалили їх,—думав я про себе, і ця думка, спільно з думкою про те, що я вирвуся з глухого Краснополя*, окрилювала мене великими надіями на майбутнє. На жаль великий, ці надії завели мене тоді так, як не раз

заводили пізніше, але все ж таки я вирвався з обіймів Краснополя.

Широкий був цей мій перший лет у світ, і хоч петербурзька Громада в особі д-ра Ю. Гребенюка вітала мене, та не давала спокою глитаєм рідного села, які навіть у Петербурзі допікали мене своїми доносами поліції про те, що я "соціаліст".

Так уже з перших кроків мого прямування до світла за мною усталено назву "неблагодійного", "мазепинця" і "сепаратиста", із якою я пройшов до революції і яка запровадила мене тепер до глухих нетрів Пермщини...

...Улітку 1909 року, листуючись з Ільком Дуб'янським, я знав уже не тільки всі твори Ганни Барвінок, але й ціле її життя з Пантелеймоном Кулішем, тим самим Кулішем, без якого важко було б уявити собі цілу добу нашого національного відродження. Гострі зміни в поведінці Куліша, що багатьох так дивують тепер, були б мені зовсім не зрозумілі, якби я не чув з вуст його шляхетної дружини прекрасної поеми про його життя й працю.

Тоді ж я прочитав у львівському журналі "Будуччина", який виходив за близької участі покійного Миколи Євшана, спогади Ганни Барвінок під назвою "Знайомство П. О. Куліша з домом Білозерських". Це ще більш привабило мене до його творів. Мріяв особисто побачитися з його дружиною, щоб почути те, що так тривожило мою юну душу.

На початку липня (того ж року) моя мрія здійснилася.

Той же Ілько Дуб'янський запросив мене на літо до себе в Борзну, де в той час перебувало декілька галицьких гостей, які приїхали туди спеціально на поминки П. О. Куліша, що їх щорічно влаштовувала на його могилі на хуторі Мотронівка-Кулішівка Ганна Барвінок.

Сама ж вона зиму перебувала у своєї сестри Надії Михайлівни в селі Заріг, на Полтавщині, а протягом літа жила в Кинашівці,

Краснопіль на Волині, де я народився і прожив своє дитинство. — Авт. коло Борзни, де колись був її маєток, який вона продала за 12 000 крб., щоб видати повну збірку творів П. О. Куліша. Маєток цей купив тодішній предводитель борзецького дворянства князь В. Кочубей, який ласкаво дозволив їй жити в колишньому її будинку, поруч якого містилися ще будинки—двокласової сільської школи імені П. О. Куліша та будинок його ж музею, що вона їх вибудувала й упорядкувала. Тут, власне, у будинку-музеї була влаштована вітальня та їдальня, уся обстановка яких була та сама, що колись в мотронівському домі Куліша, де вона приймала й вітала своїх гостей. Гості ж її були різні. Приїздили вони з усіх центрів і закутків України, щоб глянути на "останню з могиканів", яка єдина зберігала в собі живі спогади не лише про П. О. Куліша, але й про Шевченка, Костомарова, Марко Вовчка, Миколу Гоголя і всіх тих, що творили колись собою душу нації.

Був ясний, сонячний, літній вечір, коли я вийшов з вагону на невеличкій ст. Плиски (М. К. В. залізниці) й одразу ж опинився серед чудової природи Чернігівщини. Високі тополі навколо станції тихо погойдували своїми гостряками, ніби вітали мене.

Візників жодних. Якийсь селянин, що когось привозив на станцію, за карбованця

згодився завезти мене до Борзни —18 верстов, із чого я зрозумів, що селянське життя тут не дуже гарне, коли на початку жнив так мало беруть за працю.

Ідучи польовою дорогою, я милувався широкими ланами та тихими хуторами серед них, які після моєї з обмеженими краєвидами зеленої Волині так чудно вражали мене, що й не помітив, коли приїхали до Борзни. Місто і не місто. Скорше—волинське містечко, але з тією різницею, що тут "ніби й справді город". Широкою базарною площею, повз високий "мазепинської доби" білий собор, через міст і греблю на річці Борзні приїхав до ста— ропанської садиби, що потопала в зелені, де й зупинився.

Тут, власне, жив мій приятель Дуб'янський, який обіцяв мені "захист і притулок" на весь час мого перебування в Борзні. Згадуючи прізвище Дуб'янський, мушу сказати кілька слів про його власника.

Ілько Дуб'янський — останній з роду збіднілої української гербової шляхти, яка була споріднена з родом гетьмана Івана Мазепи, що тепер було єдиними його гордощами.

Було йому вже літ сорок, але чомусь не женився, хоча міг це зробити кожної днини, бо борзенські жінки зовсім не цурались його. Навпаки, він їх цурався. Жив собі самотньо в чотирьох великих кімнатах свого будинку життям мрійника, фантаста й невдалого поета, черпаючи засоби до існування частково з посади дрібного поштового урядовця, яку він займав, а частково — із незначних доходів, які мав з тих кількох десятин землі, що завжди здавав в оренду.

У вільний від службової роботи час він упорядковував свої етнографічні записи, які робив скрізь і всюди, де лише міг. Писав свої (невдалі) вірші, незле малював, читав теософічну літературу, захоплювався модним тоді "вченням" Блаватської та ще досить добре фотографував.

Протягом літа, коли в Кинашівку приїздила Ганна Барвінок, він цілий свій вільний час перебував у неї, допомагаючи їй упорядковувати Кулішівський музей, а також їздив з нею до хутора Мотронівки на могилу Куліша, де в старому будинку Кулінгів жив старий сторож-доглядач могили.

Постійної служниці не тримав, лише два-три рази на тиждень приходила якась стара баба, що мила підлогу, чистила кухню, замітала доріжки між клумбами навколо хати. Обідати варив він собі сам, бо треба сказати правду, що кулінар з нього був багато кращий, ніж поет або маляр. Узагалі ж він являв собою чудову людину, і я з приємністю прожив у нього той час, що мені довелося перебувати в Борзні.

Під час мого приїзду приїхали також в Борзну і деякі галицькі гості, серед них були—редактор львівської "Будуччини" Микола Венгжин, Микола Євшан та Богдан Заклинський, які замешкали в приміщенні музею Куліша у Кинашівці. Ганна Барвінок була ще на Полтавщині, і її приїзду чекали з дня на день. Найбільше, здається, чекав на нього я. Аж нарешті прийшов якимось із служби Дуб'янський і весело сказав: "Ну, Климе! Сьогодні ввечері йдемо до Олександри Михайлівни... Вона ще вчора приїхала".

Не пригадую зараз, як ми тоді обідали, але ще й досі пам'ятаю, як одягалися. Дуб'янський одягся в чорний сурдут, натягнув високого ковнірця, зав'язав хитроумно

краватку, а я, я по бідності своїй — найурочистіші виходи! — чорна жакетка, біля сорочка "а 1а Байрон", та ще широкий чорний крават, що його на цей випадок подарував і зав'язав мені Дуб'янський.

Як надвечір ми вже були на передмісті Борзни, що так нагадувала собою звичайне село. Із-поза густо плетених лозою тинів блідо-рожевим туманом пахтіли маки, на чистеньких подвір'ячках, недосвідчено тріпаючи крильцями, виспівували на весь голос молоденькі півники. За містом дорога потяглася між густолистими осоками, що творили чудовий затінок від літньої спеки.

Поки дійшли до Кинашівки, Дуб'янський вже встиг мені розповісти, що наступні поминки Куліша, які мають бути на Пали— копа (день Пантелеймона, 27 липня за ст. ст.), будуть особливо урочисті і що на них буде багато місцевої інтелігенції та селян з околиць сел. Це все мене радувало й дивувало, бо такої популярності ймення Куліша в народних масах я ніяк не сподівався.

Вечоріло вже, коли дорогу раптом обступили високі клени, і в легкому піврожевому присмерку забілили хатки Кинашівки. Не доходячи до самого села, звернули ліворуч, де була оселя Ганни Барвінок. Сторож, якого ми стрінули, сказав нам іти просто до музею (великого сірого дерев'яного будинку, що стояв серед парку), куди "зараз прийде сама пані".

Коли ми вже були на веранді музею, у вікнах засвітилося і чийсь дзвінкий голос бадьоро затягнув: "Не пора, не пора, не пора"... Дуб'янський аж завмер. Треба сказати, що він взагалі боявся всього, що хоч трохи пахнуло революцією.

Я ж тим часом відчинив двері й ми разом увійшли до великої кімнати. Це була вітальня. Посередині стояв той самий круглий стіл, навколо якого сиділи колись у Мотронівці Куліш та його друзі — Шевченко, Білозерський Василь та Маркович, мріючи про видання першого українського часопису, що згодом став "Основою".

Уся обстановка вітальні—стілці, шафи, етажерки, полиці— робота рук самого Куліша. На стіні, коло дверей в їдальню,— старовинний годинник із зозулею, той самий годинник, який "прокукав" десятю годину того "свят-вечора", коли Куліш вперше побачив свою майбутню дружину Ганну Барвінок. Тепер це все наше минуле, що в цілому належить історії.

Дуб'янський познайомив мене з галичанами (це були Венгжин, Євшан і Заклинський, які тут же в окремій кімнаті мешкали), повів мене по кімнатах музею.

Ось бібліотека. Цілі шафи друкованих і недрукованих творів Куліша. Журнали, у виданні яких він брав участь, оправлені альбоми вирізок, альбоми з малюнками Куліша та Шевченка, а між ними—різаний з дерева власними руками Куліша альбом "Дружба", у якому зібрано багато фотографій як Куліша та його дружини, так і його друзів — братів Білозерських (Василя й Олімпія), Марко Вовчка, Марковича, Номиса, Шевченка, Костомарова, Квітки-Основ'яненка, Гребінки, Максимовича, Гоголя, його сес— тричернички й багатьох інших, що близькі Кулішеві. У невеликій кімнатці — столярний струмент і верстат, на якому Куліш працював у перерву своєї творчої праці.

У цей час нас покликали до вітальні, сказавши, що йде Олександра Михайлівна.

Із якимось незрозумілим тремтінням серця чекав я того моменту, коли нарешті побачу ту, що належить до нашого славного минулого, але момент настав скорше, ніж я чекав на його.

Повз вікно, що виходило на веранду, промайнула висока чорна постать, і в той же час у дверях вітальні з'явилася висока, огрядна, але досить бадьора і струнка пані. Піднявши до очей лорнетку, яка висіла на грудях на чорному шнурку, вона, лагідно по— всміхаючись, почала вітатися.

Дуб'янський взяв мене за руку й відрекомендував їй.

—А-а,— озвалась вона, простягнувши руку, — вітаю, вітаю, літературний онуку.

І тут же, повернувшись до Євшана, додала: "Це я так вирішила його звати, як тільки його волинські легенди прочитала. Вони ще молоденькі, як і сам автор, але мені здається, що їх цілком можна друкувати. Крім того, дитячі казки... теж можна друкувати..."[*]

Євшан низько вклонився й відповів: "Добре, наша Беатріче".

Пригадую, як той його уклін, так і сама відповідь чомусь видалися мені дуже манірними і... фальшивими. Про небіжчиків говорять гарне або мовчать, але я, згадучи цей момент першої зустрічі з Ганною Барвінок, не міг не згадати і про той дисонанс, що ним була перша моя зустріч з Євшаном.[†]

Служниця в українському народному вбранні сказала: "Вже все готово!"—і Олександра Михайлівна запросила нас до їдальні. Великий, застелений білим обрусом стіл був прибраний свіжими квітами.

Важко тепер мені згадати, яка саме була та вечеря, що нею вітала нас дружина "піонера" нашої духовної культури, бо я, сидючи всього лише через одну особу від неї, не помічав ні тих страв, що подавались тоді мені їсти, ні того вина (здається, кисле, кахетинське), що його не вмів ще тоді пити. Знаю тільки, що вечеря та була багата, і запам'ятав, як Ганна Барвінок скаржилася на те, що тепер не може як слід приймати своїх гостей.

— Померла дружина моя, і все моє померло,— говорила вона.—Живу й не живу. Тільки й думки, щоб духове добро його зібрати та людям передати. От, гадаю, видрукую все, як воно є, то так і збережеться, та ще могилу його дорогу доглядаю, щоб поруч нього лягти. Місце собі призначила. Там усе минуле моє: любов, праця і ціле життя.

Отже, й нема коли про постійне життя своє турбуватися. Зиму в сестри пересиджую, літо тут відбуду, а прийде осінь, то так уже й чекаю неминучого гостя...

— Ні, той гість мусить ще довго і довго затриматися десь!— сказав хтось їй.

—Хіба, може, між тими мотронівськими кленами заблудить, що їх колись моя дружина любила...—сказала Олександра Михайлівна, беручись наливати гостям чай.

Дві борзенські пані, що прийшли під кінець вечора, метнулись їй допомагати, але вона рішучо відмовилась від їхньої допомоги.

—Я хочу з власних рук цих почастувати, а не так, абияк, щоб не було чим хазяйки згадати.

— Та ж це ми всі повинні Вам прислужувати!— намагався хтось її вмовити.

Всміхнулася: "Гм..."

Ми переглянулися. Думали, що вона не почула добре, бо слух її був уже досить притуплений, і вона, розмовляючи, часто користувалась так званим "слуховим телефоном". Вона це помітила і додала:

—А що ж я робитиму тоді, як вас коло мене не буде? Прийде час, і всі порозлітаєтесь, як птахи. Колись більш посидючі були, та й то, як довелося, то скрізь літали... Як мою дружину у Варшаві арештували, то я дарма, що всього 18 літ мала, на перекладних, та ще й розбитою весняною дорогою до самого Петербурга тряслася. Важко було, але любов усе може. А у вас же всіх такий час, що саме початок...

За чаєм говорили про день поминок Куліша, який мав бути через тиждень. Обговорювали "порядок дня". Звичайно, все мало початися традиційною панахидою на могилі, потім мали бути промови, якщо їх дозволить борзенська поліція, спільний товариський обід "під кленами", де Куліш любив відпочивати від праці, а ввечері—аматорська вистава в сусідньому селі Оленівці, що її має влаштувати місцеве селянське "Драматичне товариство". Оце ніби й усе, але скільки клопотів викликає воно у зв'язку з різними "дозволами". Якби ще там не промови, то, може, все було б гаразд, ато...

Борзенці охоче зреклися б їх, але їх домагаються галицькі гості, хочуть селяни і—нарешті — бажає сама Олександра Михайлівна, а це найважливіше. Отже, утворилося щось подібне до "Святкового комітету", що мав полагодити всі офіційні формальності, а також допомогти Олександрі Михайлівні належно оздобити могилу Куліша.

Тут же було вирішено призначити Дуб'янського за розпорядника цілого свята, від чого той, вірний своїй полохливості, вперто відмовлявся. Одначе коли це бажання висловила й Олександра Михайлівна, він зразу ж згодився. Один з присутніх тут борзенських учителів пропонував вислухати поезію якогось селяни— на-самоука, присвячену пам'яті Куліша. Вірш був звичайний, але безумовно ширий і безумовно теплий. Слухали запальну промо ву Євшана про конечну потребу скінчити з культом Шевченка, покинути традиційну шапку, шаровари та гопака й повернути на шлях вселюдської культури, тієї культури, що до неї закликав Куліш земляків у своєму "Дзвоні".

Ганна Барвінок, що весь час уважно прислухалася, раптом сказала:

— Ні, пошана до Шевченка ще не є культом, а тільки пошаною, і то цілком заслуженою. В особі Шевченка шануємо саму душу народну, що вже прокидається. Ось цей селянин-самоук, що присвятив свої поезії пам'яті моєї дружини, напевно, ніколи так не сказав би про Шевченка, як ви... Куліш кликав до такої культури, щоб уміти носити паризький бриль і не гордувати полтавською шапкою. Перш за все народові, як хліб, потрібна освіта. А це повинні ми йому дати, тільки ми. Не відриватися від ґрунту, а єднатися з ним треба, щоб не трапилося так, як у інших, що ніякого спільного національного життя, хоч кожний інтелігент говорить про свободу. А якби так та свобода з'явилась до них, то найперші злякалися б її... Нам не треба такого. Нам треба

чогось іншого, що поєднувало б одних з одними, а це найкраще можуть зробити ті, що самі з-під сірої стріхи.

Тут вона повернулась до мене і, пильно дивлячись мені в очі, промовила: "Ось такі, як мій літературний унук".

Розмова ввірвалася, мені стало жарко. Рясний піт виступив на чолі від такої несподіваної уваги до мене. Але Олександра Михайлівна, ніби не помічаючи, говорила далі:

— Може, я помиляюся... Може, воно й не так... Тепер нові часи й нові думки, а я... я ж уся в минулому... Я випадково тут з вами... остання з тих, що відійшли...

Це було сказано так сумно й так чуло, що всі як один заговорили враз про своє щастя бачити її, говорити і чути від неї свідчення про тих, що були колись із нею.

— Ви знаєте оці слова,—знову заговорила вона: "Мої думи з мертвими, з ними живу в віках минулих"? Отак і я. Не здивуйте, краще прочитайте "На добраніч".

Заклинський зараз же почав читати якесь своє оповіданнячко. Мало я тоді розумівся на таких речах, як стиль, проте, вислухавши його, тихо зауважив: "Багато зайвих слів, описових відступів, що затемнює провідну думку".

Євшан глянув у мій бік, всміхнувся й процідив крізь зуби: "Майже так, але..." І знову всміхнувся.

— А може, Ви нам щось прочитаєте?— звернулась до мене Олександра Михайлівна.

Дуб'янський швидко-швидко заморгав на мене, з чого я зрозумів, що мушу мовчати, і розгубився. Він знав, що зі мною — моє останнє оповідання для дітей "Самотній орел", яке йому не подобалося і якого він не радив комусь показувати. Мені ж те оповідання здавалося вдалим, і було прикро таке чути.

— Читайте, читайте,—підбадьорив Євшан.

І я, незважаючи на Дуб'янського, витяг свого "Самотнього орла" і, заїкаючись, як кожний початківець, почав читати.

— Нічого,—промовив Євшан, коли я скінчив.

— Добре,— сказала Олександра Михайлівна. — Надішліть його Олені Пчілці, щоб вона в "Молодій Україні" надрукувала.

— Я думав надіслати, але не наважився,— відповів я.

— Тоді я від себе напишу їй...

Було вже пізно, і гості почали прощатися з гостинною господаркою. Слідом за іншими підійшов і я до неї, щоб сказати "На добраніч".

— Завтра я їду до Мотронівки на могилу дружини, а тому приходьте позавтра. Розкажете мені про себе дещо. Вам учитись треба, то, може, поможу чим... Може, вигадасмо щось таке, щоб служити і вчитись одночасно. Я подякував їй і, облитий сльозами її душі, бадьоро вийшов під зоряне чернігівське небо.

Вертаючись до Борзни, Дуб'янський щось таке буркотів про "нетаковність", але я не слухав його. Я радів тим, що через день знову побачу її і буду говорити з нею.

Через день, незважаючи на неймовірну спеку, я знову подався до Кинашівки, Олександра Михайлівна відпочивала, і служниця повела мене просто до музею, де у

вітальні нудилося два сільських учителі, які прийшли у справі влаштування свята.

Галичани пішли знайомитися з народом, тобто в поля, звідки хвилинами чулося стлумлене: "Агов, щоб тебе лиха година взяла!"

Я тільки що познайомився з учителями й почав було розмовляти з ними, як побачив через вікно знайому постать Ганни Барвінок, яка швидко йшла від хати, де вона жила, до музею. Учителі схопилися, а разом з ними схопився і я.

—От і добре зробили, що прийшли,—сказала вона, побачивши мене. Коли ж я підійшов до неї, щоб поцілувати їй руку, вона нахилилася й поцілувала мене в голову.

—Добридень, селянська дитино! Добридень, мій літературний унуку,—сказала.

У мене на очах стали сльози від зворушення. "Боже мій,— думав я.—Тож хіба тільки рідна мати могла так ласкаво сказати. .. Відколи вродився—не чув такого, а це... "селянська дитино", "літературний унуку"..."

Хто знає—добре я зробив чи ні, але вже тоді я дав собі слово вірно служити пером своєму рідному селянству, чого б тільки не довелося мені зазнати.

І справді довелося! Тягали мене царські жандарми, тягала гетьманська варта, провокували політичні авантюристи, які, назвавши себе "есерами", хотіли селянськими руками жар загрибати, терплю й тепер, що вже й сам не знаю — за що?

Гарно чи погано, але зате довго розповідав їй тоді про своє "золоте" дитинство "під сірою стріхою". Слухаючи оповідань про те, як мене батько вчив читати та писати, коли мені було всього лише п'ять літ, як змушував вивчати напам'ять довжелезні псалми з псалтиря та як бив мене за кожне неправильно сказане слово, як безпробудно пив і як жорстоко бив нашу єдину дитячу оборону, матір,— вона часто здригалася й щось собі записувала в маленькому записникові.

Далі говорив ще я їй, як помер батько і як нам довго й тяжко доводилося бідувати, як, жнучи в полі "копу жита", примудрявся в полудень крадькома від матері читати Достоевського, і закінчив це все своєю подорожжю до Петербургу, щоб учитися там малярству, до якого мене тягло.

Нарешті показав їй свої малюнки. Вона довго й уважно розглядала їх, на хвилинку заплющила очі й промовила: "Ні, з вас проте не буде такого маляра, як письменника. Ви краще пишіть..."

Я розгубився: "А мені здавалося..."

— Ні, ні,— обірвала вона мене. — Ось ці всі малюнки (а було їх щось із двадцять) не варті одного Вашого "Самотнього орла". Учїться чогось такого, щоб хліб з нього мати, а тим часом пишіть і пишіть. Виробите в собі спосіб записувати те, що бачите, чуєте й відчуваєте, а тоді й у світ, між люди. А це ви так певно зробите, як я вам зараз певно кажу. Такі мої на вас надії, і ви їх мусите здійснити, мій любий онуку...

Прийшли з поля засмалені сонцем галичани. Євшан розповідав свої враження, Заклинський хвалився записаною піснею (яка виявилась давним-давно відомою), Венгжин клопотався, як би йому якнайскорше проявити щойно зроблені світлини.

Тим часом у їдальню принесли обід із кухні (кухня була в тій хаті, де жила Олександра Михайлівна), і ми всі сіли обідати. За обідом, пригадую, говорили про

львівську "Будуччину" та київську "Українську хату", згадували про Михайла Лозинського та Сергія Єфремова, як вони—перший у "Ділі", а другий у "Раді"—громили "декадентщину".

Олександра Михайлівна щиро обурювалася поведінкою цих "критичних мастодонтів" і скаржилася на Єфремова за його "зу— мисні" випадки проти Куліша. Згадувала ще й про Олену Пчілку (Ольгу Петрівну Косач), яка, запрошуючи її до співпраці в своєму "Рідному краї", затримувала в себе по два-три роки її рукописи, очевидно, для того, щоб потім друкувати як "посмертний матеріал".

Євшан заспокоював: "Не турбуйтеся! Ми це все в "Будуччині" видрукуємо".[‡]

—Та й без того знайдеться в мене щось, щоб до "Будуччини" дати, — відповіла Олександра Михайлівна. — Ви не дивіться, що я така стара. От сьогодні зранку теж працювала. "Майорів— ну" кінчаю...[§] Потім, як скоро не вмиру, ще спогади про все своє життя напишу.[**]

Після обіду, коли вже я збирався йти, Олександра Михайлівна подарувала мені декілька книжок Куліша, декілька своїх фотографій з різного часу і віку, а також книгу своїх "Оповідань з народних уст", зробивши на ній такий напис: "Талановитому моему літературному онукові Климентію Лавріновичу Поліщукові на знак щирої прихильності дарує літературна бабуся Олександра Михайлівна Куліш — Ганна Барвінок. Село Кинашівка, 1909_року, 24 липня (іюля)".

Даючи мені цю книжку, сказала: "Глядіть же, щоб ніколи мене не забували і, як помру, щоб згадали". Невміло дякував їй і запевняв, що "ніколи, ніколи не забуду".

Дуб'янський, вислухавши ввечері про мою гостину в Ганни Барвінок, тішився: "Це добре! Це дуже добре! Вона до всіх привітна, але проте рідко кого так вітала, як оце вас".

"День Паликопи" випав напрочуд гарний і погожий. Палючу спеку, що тривала скільканадцять день, освіжив помірний нічний дощик з легким громом.

Дуб'янський, як розпорядник свята, ще напередодні вибрався до Мотронівки-Кулішівки, щоб приготувати все до приїзду з Кинашівки Ганни Барвінок. Я ж цілу ніч укладав собі ту "коротеньку" промову, що мав виголосити на святі в тому випадку, якби такі промови були дозволені.

Уранці, прокинувшись, швиденько одягнувся у своє найкраще і пішов до Мотронівки. Незважаючи на те, що було не більше дев'яти годин, дорогою ішло багато борзенської інтелігенції, переважно молоді, яка мала досить святочний настрій. Уже коло самої Мотронівки товпилися барвисті юрби селян в святочній одежі.

Тихо, без галасу й шуму, входили вони у перші ворота хутора, що являли собою вифарбовану білою фарбою арку, на якій було написано: "Мотронівка-Кулішівка".

Увійшовши в ці ворота, треба було пройти широкою, висипаною піском доріжкою повз будинок, де колись жив Куліш і де останніми роками мешкав сторож, що доглядав і могили. На причілку хати — висока стара тополя, під якою Куліш любив сидіти в теплі осінні вечори і слухати шум її віття. Зараз же за цією тополею —другі ворота аркою, по якій золотими слов'янськими літерами написано: "І буде дух його із віку в вік сіяти,

серця цілющою водою окропляти, рани гоїти і сльози утирати".

Високі густолисті клени оточили висіяну жовтим піском площину, серед якої, огорожені масивними залізними штахетами, стоять могили Пантелеймона Олександровича Куліша та його близького співробітника, видавця першого українського літературного журналу "Основа", рідного брата Ганни Барвінок Василя Михайловича Білозерського. Це він спричинився до знайомства Куліша з домом Білозерських, про що з таким зачаруванням згадує у своїх спогадах Ганна Барвінок.

Тепер він лежить собі поблизу свого славного друга, ніби робітник, що, важко стомившись, ліг відпочивати.

Поруч Кулішевої, пишно вбраної квітками могили,—зарослий травною скромний горбочок. Це місце вічного спочинку, що його обрала собі Олександра Михайлівна.

"Було,— казала вона мені під час останнього побачення,— обгорне мене отак правою рукою, як під крило візьме, і йдемо мовчки туди, де вперше прозвучав наш поцілунок. Ідемо, мовчимо, а в душі так затишно-затишно. Тож хочеться й там в такому затишку бути".

На могилі Куліша важкий чавунний хрест з написом і уривком з його "Заспіву" до "Досвіток":

Удосвіта встав я,

Темно ще надворі...

Осторонь від могили, між кленами, високий стовбур клена, зрізаний вгорі, а на ньому позолочене "всевидюче око" і дата. Це стовбур того клена, що коло нього Куліш вперше сказав їй своє "коли любиш—люби душе". Клен усох, але Олександра Михайлівна дбайливо зберігає стовбур його.

Тут, серед цих кленів, вона народилась і виросла, тут знайшов її Куліш, тут вона пережила з ним перші радощі кохання й перше велике горе, коли його було арештовано, тут вона втишувала його непогамовну вдачу, коли зневірений хвилинно в тому, у що вірив, сам починав громити його. Тут вона була йому за друга, приятеля і вірну допомогу, коли він, залишивши галасливі столиці, замкнувся від цілого світу й працював за десятьох. Працював навіть тоді, коли якийсь злочинець підсунув головешку під стріху й від усієї Мотронівки лишилася тільки купа попелу, серед якого загинув і його переклад Біблії.

Відповіддю на це був переклад Шекспіра, що він його робив при світлі свічки в тісній комірці, яка випадково збереглася від пожежі. І ніхто ще й досі не сказав про Куліша такої правди, як він сказав сам про себе:

Я не поет і не історик — ні! Я піонер з сокирою важкою. Колючий терен в рідній стороні Вирубую трудящою рукою.

Дивно було якось бачити в такому затишному закутку стільки людей. Але явище це незвичайне. Ніхто ніде навіть не говорив голосно. Стриманий гомін людських голосів злився з гомоном пчіл, що турботно літали між квітками на могилі.

В юрбі людей видно багато гостей, що приїхали на свято. Окремою купкою стояли

поліцаї з борзенським поліцмейстером начолі.

Вклонившись могилі, я відійшов набік і став чекати початку свята. Дуб'янський, витираючи хустиною піт на чолі, пророблював хід до брами, звідки мала прийти Олександра Михайлівна. Сонце підкочувалось все вище та вище, юрба гомінкішала, а її все ще не було.

Аж нарешті почулося торохтіння коліс, і через кілька хвилин у брамі з'явилась Олександра Михайлівна. На цей раз вона була одягнена у довгу оксамитову корсетку, шиту шовком сорочку й чорний капелюшок з креповою вуаллю. Тихо підійшла до могили, вклякнула й завмерла. Пробула так з десять хвилин. Потім підвелася й так же тихо стала осторонь. Білою хусточкою втирала очі. Було щось таке безмежно сирітське в цій білій хусточці, й було щось таке безмежно велике в цілій її постаті. В цій її постаті було щось таке рідне й близьке, як і в постаті моєї дорогої матері, коли вона лежала в труні зі стисненими устами, така велика своєю скорботною мовчанкою...

Почалась панахида, яку я слухав і не слухав, бо все стежив за Олександрою Михайлівною й чекав, коли почнуться промови, щоб сказати й своє бідне слово.

Але ось панахида скінчилася, а промов немає. Виявилось, що поліцмейстер категорично заборонив їх, дозволивши тільки Оленівському селянському хоріві проспівати декілька пісень та влаштувати традиційний обід, що на нього обережний Дуб'янський запросив і його.

Я підійшов до Олександри Михайлівни, щось таке сказав їй, але побачивши її схвильоване обличчя, поспішив попрощатися.

—Заждіть,—затримала вона мене.— Заходьте якимось попрощатися. Я скоро знову на Полтавщину... Хочу ще поговорити з вами.

— Буду дуже вдячний, як дозволите...— сказав я, вклонившись. Потім вклонився ще могилі Куліша й пішов з хутора, зовсім не думаючи, що більше вже не побачу того, що бачив тоді...

Через кілька день, коли з Борзни виїхали всі гості й коли навіть пороз'їздилися галичани, які сами приходили до Дуб'янського прощатися, я вирішив піти до Олександри Михайлівни. Одначе, щоб не турбувати її несподіваним візитом, я послав їй листівку, і через два-три дні дістав відповідь: "Як вам не сором сидіти, не йти та ще й питати? Приходьте завтра зранку, щоб було коли погомоніти, бо справді тут уже не довго буду. Із пошаною—Кулішева".

Ідучи до неї, почував якусь незрозумілу тривогу на серці, ніби передчував, що це вже останнє моє побачення з нею. Незважаючи на те, що було ще досить рано (не більше 8 год. ранку), застав її вже на ногах. Побачивши мене крізь відчинене вікно своєї хати, сказала йти до музею, де вже не було гостей і панував мертвий спокій, із таким майже спокоєм увійшла через кілька хвилин і вона сама сюди.

Її висока, у довгій чорній сукні й чорному очіпкові постать ніби вирізьбилася на тлі осяяних сонцем дверей вітальні.

—Драстуйте!—сказала просто.

Служниця принесла чай, білий хліб, масло.

—Давайте будемо снідати, бо я за тими листами, що пишу, ще й не їла нічого.

Після сніданку сама водила мене по всіх кімнатах музею, сама все показувала й пояснювала. Сторінку за сторінкою розгортала своє минуле й минуле свого "товариша життя". Поетичні відступи оздоблювали звичайні описи буденної праці. Кожний шматок паперу Кулішевого рукопису, кожна найменша річ його—все це пам'ятки його великого духу, в сьайві якого перебувала вона, що єдина тепер могла свідчити про нього. Він і вона — єдине тіло і єдиний дух, одна частина якого, стомившись вірити і працювати, спочиває під захистом мотронівських кленів, а друга частина лишилася тут, щоб ще вірити й працювати.

— Страшно вболіваю душею, думаючи, що із цим усім стане, як мене не буде? Зібрала все сюди, але не певна того, що наші "патріоти" зможуть дійсно зберегти й захистити від знищення. Коли б мені хоч збірник його творів у світ пустити, а тоді вже і на спочинок. Хотілося б і собі лягти поруч нього, та ще права такого не маю. Боюсь, що не витримаю й передчасно пригорнусь до нього. Тужно йому там без мене самому й тужно мені тут без нього... Стомилася... Бадьорюся, а старість, як осінній сон, марить...

Я слухав і ледве стримувався, щоб не заплакати.

— Вчіться, трудіться, не ліпіться,— казала вона далі.— На вас, молодих, уся моя надія. Із селянства великі трудівники виходять, але біда, коли чогось досягають, то зараз же спиваються... От як Шевченко, що багато більш міг дати, ніж дав, але...

—Але Шевченко перебув найбільше—неволю,—несміливо промовив я.

—Так то так,—казала вона.—Але перебувши неволю, він міг довго ще жити і творити, якби не всякі "мочеморди", що оточили його в Петербурзі. Потім з одруженням в нього погано виходило. Такої шляхетної людини, як княжна Репніна, зрікся, а до Ликерії Полусмаківни вдався. Мовляв, "обоє ми, серце, з тобою козацького простого роду". А вона цилюрника вище за нього поставила. Ось як воно буває, коли душа людини ще в сповиточку. Глядіть же мені! Як виб'єтесь в люди, то не дружіться сліпо... Шукайте собі дружину з усякого роду, але щоб вона шляхетна людина була.

Чуючи, що червонію від сорому, казав: "Я, бабусю, ще й не думаю такого. Мені вчиться треба, працювати, а не таке думати".

Вона пильно подивилась на мене, посміхнулась якось про себе, і знову заговорила:

— Люди з хистом, як ви його маєте, мусять любити. Отже, будете любити і ви. Може, й не раз. Але пам'ятайте, що більше, то гірше. Можете заблудити нарешті, а як прийде справжня любов, тоді вам горе буде. Справжня любов приходить сама і завжди несподівано. Я безперим птахом була. Сиділа й нічого собі в гадці не мала. Враз з'являється Куліш і з'являється все з ним. Іноді не знаєш людини особисто, а душа вже давно її відчуває. Справжня любов не говорить багато. Вона, як і смерть, приходить мовчки. Вона—тайна вічності. Було, моя дружина пригорне мене до себе, й так годину-другу сидимо собі. Сидимо й мовчимо, а сами все, що думаємо, чуємо. Без слів розуміли себе.

Мені, як то кажуть, жовторотому юнакові ніяково було слухати таке, тим більше, що вона, говорячи, часто брала мене за руку і цим остаточно бентежила мене.

— Ось це все ви й згадаєте колись, що вам ваша літературна бабуса говорила,—закінчила вона свою розмову з минулого.

Мені ніби легше стало. Говорила вже про сучасне. Знову бідкалась долею Кулішевої спадщини, турбувалася виданням його творів і просила "не забувати бабусі".

—Пишіть частіше, а я завжди відписуватиму вам. Поки живу, то чим зможу допомагатиму,—казала вона прощаючись.

Завернула з дверей. Дістала з якоїсь шафи невеличку книжечку проф. Пулюя "Нові і перелинні звізди", написала щось і, даючи мені, сказала: "Тут є спогади про Мотронівку... Прочитаєте... Може, колись свої напишете?"

Провела мене на веранду.

— Може, вже більше не побачимося?— сказала чудним голосом.

—Чому ні?— пробував я відповісти їй бадьоро.—На той рік знову приїду.

Виходячи вже аж на дорогу, озирнувся. Вона стояла на тому самому місці — висока, у довгій чорній сукні і в чорному очіпкові, ніби вирізьблена, й ціла її постать була така, що я її довго, довго не міг забути.

Через тиждень Дуб'янський допоміг їй виїхати до своєї сестри, й тим скінчилися всі наші літературні справи. Замість них, розпочалися довгі й нудні вечори "пульки", на які приходив і той поліцмейстер, що заборонив на поминках промови.

Борзна починала жити своїм звичайним життям, і мені нічої < > було в ній робити.

Подякувавши Дуб'янському за гостину, вирушив і я, щоб боротися за те, що заповідала мені моя "літературна бабуса". Частина саява її душі ніби освітлювала мою дорогу до самої "сі p< >ї стріхи", куди я поїхав із Борзни. Це саяво кликало мене далі і далі у світи, і йшов я за ним скрізь і всюди з однаковою вірою н свою перемогу—чи то стукати у двері київських "патріотів", чи голодною енергією здобувати свої знання в далекому Петербурзі

Це саяво її душі не відходило від мене ще й тому, що вона сама не забувала за мене і досить часто обдаровувала своїми щирими листами, які завжди підбадьорювали мене, заохочували й поривали до кращого.[\[11\]](#)

Були моменти, коли вона єдина допомагала мені не лише словом, але й ділом, допомагаючи грішми з останнього.

Останні роки свого життя (1910—1911) вона жила переважно у своєї сестри, терплячи багато незгод і майже нужду. Гроші, що їх мала з проданого маєтку, вичерпалися вже на третьому томі творів Куліша, гонорарів за його твори (також і за її) жодне видавництво не платило, інших яких-небудь матеріальних засобів теж не було. Одначе, крім стриманих скарг у своїх листах, вона ніколи не домогалася того, що їй належало по праву. У липні 1911 року, за дорученням охоронителя Київського міського музею, покійного Д. Щербаківського, я виїхав на Волинь з метою зібрати там "якнайбільше музейного матеріалу". Особлива увага зверталася на корецьку порцеляну та скло кустарного виробництва. Особисто мене цікавили ще такі речі, як малювання на склі (це були переважно мальовані взори на іконах з писанковими мотивами) та почаєвська гравюра. Праця була цікава і з головою захоплювала мене. Перекидаючись

з одного кінця Волині в другий, мав змогу широко черпати зі скарбниці народної творчості, що й допомогло мені згодом написати свою книгу волинських легенд, що має назву "Тіні минулого".

Працюючи, мав надію зібрати трохи грошей, щоби поїхати ще раз на "поминки" Куліша, як це просила мене зробити Ганна Барвінок.

їдучи в подорож по Волині, дістав з Борзни від Ганни Барвінок листівку, якою вона мене повідомляла, що приїхала туди лише на "день Пантелеймона", бо нема де й голови прихилити. Князь Кочубей, володіючи Кинашівкою, перепродав її якомусь "доробкевичеві", і той не пустив Ганни Барвінок навіть до музею Куліша, коли вона приїхала туди. Отже, писала, що мусила оселитися в Борзні, у найнятій хаті, де "ні вдень, ні вночі нема спокою, де щохвилини кричать, непокоять хазяйські діти".

Ось в такий саме час я й забажав її провідати, щоб вона знала, що я справді не забуваю про неї, як це зробили інші. Не зробив цього лише Дуб'янський, який брав активну участь в її похоронах, також став за опікуна цілої літературної спадщини обох Кулішів, і не його вина, що в час громадянської війни не спромігся вберегти її.

Закінчивши свої пошукування в околицях Почаєва, я спакував на підводі всі придбані речі, щоб вивезти їх на ст. Рудню— Почаєвську, а звідти виїхати з цим вантажем до Києва, вирішив зайти до кіоску і купити собі на дорогу свіжу газету. Звичайно, ні "Ради", ні "Киевской мысли", ні навіть місцевої "Волини" тут не було. Брати "Киевлянина" чи щось подібне до нього не хотілось. Мимоволі звернув увагу на львівського москвофільського "Галичанина". Давай, думаю, візьму й подивлюся, що вони там вигадують? Перше, що я побачив у відділі "Новости" — це "Смерть малорусской письменницы Ганны Барвинок". Писака "Галичанина", подаючи хронікальну нотатку про "бедственную смерть" Ганни Барвінок, зазначав: "Известная малорусская писательница, жена известного писателя-историка П. А. Кулеша, автора весьма ценного труда "История воссоединения Руси", дав себя увлечь разного рода мазепинцам, должна была умереть не только в бедности, но и забвении..."

Як жива стала й зникла переді мною висока, струнка постать у довгій чорній сукні й чорному очіпкові. Так перегорнулася остання сторінка нашого минулого, яку я досі читав. Рясні сльози заслали мені очі.

Того ж дня, їдучи потягом до Києва, писав до матері листівку. "Нема вже моєї дорогої бабусі, і нема тепер мені від кого ждати ласкавого слова..." Чи зрозуміла мене моя мати, коли мій менший брат (пізніше вбитий на імперіалістичній війні) читав їй ці мої слова, але знаю добре, що з того часу я наче "не той став".

З року в рік я збирався відвідати її могилу, щоб віддати їй належну шану, з року в рік збирався написати щось про своє знайомство з нею, щоб передати й іншим (головно—літературній молоді) те, що сам чув від неї, але... але життя своє робило. Треба було не тільки жити і творити, а боротися за кожний крок тієї важкої дороги, на яку поставила мене моя тяжка доля.

Досить було біди й горя, поки навчався сам собі "робити хліб", досить зазнав переслідувань, поки міг мати власного стола, за яким міг писати свої "Легенди". Були

"червоненькі книжечки", жандармські гості вночі, труси, арешти, заслання. Була ще й війна, яку пройшов "від Карпат по Балтику". Була ще й Революція і контрреволюція. Зупинившись посередині, мусив опинитися на еміграції. Опинився не як ворог революції, а як той, що хоче бути сам собою. І так став попутником революції, в чому корінь усіх моїх подальших помилок.

Сказати правду, недотримав я точно заповітів Ганни Барвінок, бо ще й досі не одвідав її могили, хоча міг це зробити вже останніми роками. Правда, я не забував її і часто згадував про неї, але тільки згадував, бо навіть не спромігся оприлюднити її листів до мене, хоч це теж давно міг зробити. Значиться, моя любов до неї притупилася й одночасно з тим зникло те світло, що освітлювало мою душу, коли згадував її. Ті коротенькі статейки, що я їх містив у радянських виданнях[11],—зовсім не те, що я повинен би зробити. Треба було зробити мені те, чого не зробив Дуб'янський, а саме: зібрати всю її духовну спадщину в одне місце, щоб дати змогу користуватися нею всім тим, кого вона любила, отим селянкам, що так стихійно рвуться тепер до світла.

У її листах до мене є багато турботливих згадок про селянських синів, що вже тоді рвалися до світла. Кожного з них, що тільки траплявся їй, вона намагалася підтримувати в його борні. Писала про них у своїх листах до тих, що могли їм чим-небудь допомогти. В одному зі своїх листів до мене, коли вже я трохи "ввився в палки", вона надсилає мені цілу низку поезій, що належать селянам-самоукам, і просить помістити їх де-небудь. Вона турбується про поета-селянина Корнія Гулеско, вірші якого друкувала Олена Пчілка у своєму "Рідному краї", допомагає поетові—робітникові Мусієві Бандуристові (також друкувався в "Рідному краї"), і в той же час, незважаючи на свої літа, ходить на село, дає поради селянським жінкам, змальовує життя їх.

Словом сказати, робить те все, що навчив її робити "гордовитий" Куліш, який, поза всією велетенською працею, знаходив час на те, щоб опрацювати чужі твори й пускати їх між люди.

І ось треба було великої біди, щоб я, заглиблений в самого себе, серед чужих мені людей і чужої, дикої й непривітної природи, міг сторінку за сторінкою переглянути своє минуле, щоб нарешті у всій своїй красі й силі стала передо мною висока, струнка постать моєї "літературної бабусі", як вона двадцять літ тому стояла перед моїми очима на веранді Кулішевого музею, коли я востаннє бачив її.

Стала, глянула, і знову моє серце засвітилося тим давнім світлом, що світило мені колись у дні моєї надійної юності. І чую... що я ще не зовсім самотній, раз це світло знову зі мною.

Блукаючи сумним поглядом по безмежному морю загострених верхів одноманітних ялин та кедрин, я раз-у-раз ясно-ясно бачу ту півзабуту постать, що ніби йде кудись. Коли я здригаюсь, вона раптово зникає, тоді я схоплююсь і довго дивлюся в темну пущу пралісу, і хвилинами бачу в ній якесь невиразне світло, що освітлює собою таку ж невиразну дорогу. Знаю, що постать ця, світло це і сама дорога в нетрях — тільки уява одна, але коли вона повернулася до мене, значиться—повернулася до мене моя юна

любов і віра в людину, значиться — ще можливі шляхи вільного життя й праці, значиться — ще не сам я в цих пралісах, куди мене закинула лиха доля.

Так ве́ди ж мене вперед, Беатрі́че! Виводь мене на тихі води, на ясні зорі, моя незабутня "літературна бабусю"! Виводь, щоб мав змогу чесною працею скінчити скорботне життя своє!..

1930 року, 10—23 травня 9-й робпункт "Лебеда"

[*] Мова йшла про мої перші літературні спроби, т. зв. "Волинські легенди" й дитячі казки "Що співав соловейко" (видрукувані у львівському журналі "Дзвінок", ч. 24, 1909 р.), які я тоді надіслав був Дуб'янському із проханням "виправити й надрукувати". Дуб'янський, звичайно, дав їх прочитати Ганні Барвінок, яка й застерегла їх від його "виправлення". — Авт.

[†] Пізніше я з ним якийсь час листувався, але стрінутися більше вже не довелося. Восени 1919 року, будучи на Україні з січовими стрільцями, він захворів на тиф і помер. — Авт.

[‡] "Будуччина"—літературно-критичний і суспільний двотижневик у Львові. Протягом 1909 року вийшло всього лише 12 номерів.—Авт.

[§] Оповідання "Майорівна" вийшло десь у 1911 р. у Львові окремою книжечкою накладом в-ва "Будуччини".—Авт.

[**] Ці свої спогади вона справді писала, та, на жаль, смерть не тільки що не дала їй закінчити їх, але й знищила написане, яке загинуло разом з іншим 11 літературними матеріалами.—Авт.

[††] Її листи до мене, а також частину фотографій, що вона подарувала мені, я передав до літературного архіву інституту Шевченка у Харкові. — Авт.

[‡‡] Л. К. Мотронівка-Кулішівка // Всесвіт. — 1926. — №2; Глобус, 1928.